

ու քննուշ՝ կիլիկեան լեռներու եւ ծովի հմայքով՝ ողբին մէջ Լեւոնի գերութեան, ողբին՝ Լիպարիտի. յորդ եւ սիրային՝ Ալմայ վճիտ ակերէն. ու այնուհետեւ սիրային քնար, պանդխտի ձայն, մարդկային իմաստութեան խորհուրդներ՝ որ *երգիչներու* համերգով կը հասնին մինչեւ Վերածնունդ — Մխիթար — ու անկէջ վերջ կ'ապրին դեռ երկար, աշուղներու սաղով մինչեւ արշալոյսն ու փողփողումը մեր նոր գրականութեան՝ որ թէեւ հարիւրամեայ մասուկ է, դեռ մատաղատունկ ծառ, որուն վրայ սակայն որքան անեցուն ոստեր արեւելեան եւ արեւմտեան մեր բնագաւառներուն մէջ: Աքովեանէն մինչեւ Տէրեան, Այիշանէն մինչեւ Վարուժան ու Մեծարեւոյց բոլոր բանաստեղծ ու վիպագիր, ըսենք նաեւ հրապարակագիր՝ ընդհանրապէս ցեղական սահմանափակ շեշտերով եւ երբեմն տիեզերական խոր եւ հզօր ձայնով՝ ինչպէս Դուրեան ու Տէրեան, երգեցին երգը կեանքի, երգը վերածնունդի, երգը ազատութեան, երգը ցաւի եւ ուրախութեան, երգը աշխատանքի. երգը մարդկային լաւագոյն տենչանքներուն եւ վաղուեան յոյսերուն:

Այդ երգի վերլուծման մէջ մասնական գոյներու եւ նրբերանգներու քով, մեր ցեղի գովքին եւ հրայրութեան քով՝ կայ տիեզերական տեսլականը՝ ինչպէս ակնարկեցինք բուն երգին եւ իր սրբութեան. ուր բնութիւնն իր անարատութեան մէջ կ'ապրի, ուր մարդը իր հոգեւոյն ներդաշնակութիւնը կը գտնէ եւ կը սփոփուի, եւ կեանքը կ'անուշնայ, եւ ապագան ոսկեծիր կը շրջանակուի եւ մարդկութիւնը կը քալէ արի ու բարի, անվկանդ, յոյսերով երգերուն՝ որ իր հոգեւոյն մէջ կ'արձագանգեն խոր, ու կ'ապրին հզօր եւ անսկուն:

Որչափ նուիրական է երգը, այնքան ալ սրբազան է նուագարանը ուսկից ան կը բխի, այսինքն հոգիները որ ցեղին մարգարէներն են: Եւ սակայն մոռնա՞ցէ՞ք պատկերին մէջ: Այդ երգերուն մէջ — ըլլան վիպական պատկերներ թէ՛ գուտ քնարերգութիւններ — մեր հեղինակներէն ոմանք անսխորժ ու տգեղ խաղեր խառնած են, եւ անա անկից ծագած կը տեսնենք խժածայնութիւն մը, որ կը խանգարէ ներդաշնակութիւնը հոգեւոյն. ու անպայման հաճելի ու փարելի չէ այլեւս իր բոլոր մասերուն մէջ այդ երգը, ուր կը պակսի ազնիւր՝ հոգին ազնուացնող, թռիչք՝ զանի վերացնող, ու կը թողու ընդհակառակն կեանքի եւ երջանկութեան ծարաւի այդ հոգին լերկ ու մերկ նիւթին մէջ, կապտած անկէ ինչ որ գաղափար է ու լոյս, մատնած գայլ կրքի կոյր մոլուցքին:

Եւ անա սայթաքումներ՝ որոնց մասին էր որ ակնարկել կ'ուզէինք խժածայնութեան պատկերով: Այդ յուրի կէտը եղծած է շատ անգամ մաս մը այն արժէքն ու հմայքն՝ որ լաւագոյն փառքերու պիտի սահմանէր հեղինակն ու իր գործը: Կանխենք ըսել որ բարեբախտաբար քիչ են այդպիսի սայթաքողներ. որոնց մէջ ունինք, օրինակի համար, Վարուժանը՝ իր իսկ օրերուն աւելի կամ նուազ չափով խարազանուած, կամ ինչպէս Շ. Նաթանի իր քերթութեան մէջ, կամ Շ. Կուրդիսեան իր մէկ կամ աւելի երգերուն մէջ եւ կամ Պարսամեան «Մարմնեղբնութիւն» երկով եւն. եւն.:

Մեր նկատած տեսակէտին շուրջ կամ զայն բացայայտող յարմար եւ ճշգրիտ խորհրդածութիւններ ունի գրագէտ Յ. Աւագեան, յատկապէս Վարուժանի մասին, ասկէ տարիներ առաջ գրած «Կոնակ»ի էջերուն մէջ (1923, Թ. 26, էջ 815. ապա «Գրական Դէմքեր»ուն մէջ ամփոփած). հոս կ'օրինակեմ կարեւոր հատուած մը, ասով առանց աղարտել ուզելու անունն եւ փառքը մեր տաղանդաւոր մեծ քերթողին:

«Տխուր բան է շեշտել սայթաքումը զոր վարուժան ունեցած է ցեղին աւանդական առաքինութիւններէն կերտած մտապատկերին մէջ: Երբեք նկարագրութիւններու գլուխ-գործոց հանդիսացող Արեւելեան Բաղանիքը ու մարմնեղբնական Լաւագէն շատ բան կը խօսին զգայարաններ, բայց ոչինչ կ'ըսեն հոգիին, մարդուն բարձրագոյն եսին, որ կոչուած է զսպանակը ըլլալ եւթակային առօրեայ գործառնութիւններուն: Գնահատութեան արժանի նօթ մըն է կարեկցել ինկած Տալիթայի մը. բայց զայն զլսու բերելու ճիգն է հերոսականը՝ զոր անպայման պիտի արժէր բանաստեղծը: Ափսոս որ այս մտածումը ունեցած չէ վարուժան: Արուեստին պաշտօնը ուղղակի բարոյախօսել չէ իրաւ, և սակայն մշտնապատին, խորհրդաւորին մէջէն վերացնող ազդակ մը պէտք է մղէ ընթերցողը: Երբ իր կ'ապրին բանաստեղծական աշխարհի օտար, հանրաժանօթ դէմքերը: Մարմինն ու իր շնորհալիութիւնը պատշաճ նիւթեր են քերթողի գրչին, բայց զանոնք շարժման դնող ու ակնաբախ ընող հոգին, թէեւ անտես, և սակայն կենդանի է, այլ խօսքով արժանի նկատառութեան ու նկարագրութեան: Բռնեցքին, շիջին յայտնաբերութիւնը դիւթական է ինքնին, բայց ամենէն զինապաշտ ազգն իսկ բարոյական ուժի վրայ կը ջանայ հիմնել իր համբաւը: Ու քերթողը, ուրկէ ալ առնէ իր ներշնչումը — անձէն թէ միջավայրէն — պիտի գիտնայ շրջապատուած տեսնել ինքզինքն ալ գերազանց զօրութեամբ՝ որ կոչուած է ի վերջոյ յառաջ վարել աշխարհը»:

Ահա ինչ որ ըսել կ'ուզէինք եւ մանաւանդ շեշտել «Յառաջ»ի (Թ. 2099, Յունուար 29) «Քարոզ թէ գրականութիւն» երկու խօսքի հեղինակին, որ անգիտանալ կը կեղծէ սահմանը գրական գեղեցկին, եւ նոյնինքն գրականութեան պաշտօնին եւ նպատակին՝ որ անուցանել, ապրեցնել, կրթել և բարձրացնել է միտքն եւ սիրտը՝ գեղեցիկը, ազնիւն

ու բարին մատակարարելով անոնց. եւ թէ այս սրբազան նպատակին դէմ շատ են մեղանքները մեր օրերու գրողներուն, որոնց պարագլուխ՝ մեր ներկայացուցած ամօրը:

Չենք գիտեր թէ որքան անկեղծ է իր վրդովումն եւ յուզումը գրածներնուս հանդէպ. որպէս թէ «անտեղի եւ անիրաւ յարձակումներ» քրած ենք, «ակնարկութիւններ, կտրուած մէջքերումներ, անուանարկում, տաղանդներու ուրացում» եւն.: Յարգելի հեղինակը շատ միամիտ կը տեսնուի. զինքը կը դրկենք կարդալու Պ. Շ. Միսաքեանի շուրջայից յօդուածները (տես «Յառաջ»ի Թ. 1852-3-4, Ապրիլ 13-4-5, 1932, եւ Թ. 1866-7, Ապրիլ 29-30, 1932ի) եւ անոնց դէմ կատարուած բողոքը: Ուստի թող բարի ըլլայ անգամ մ'ալ կարդալու մեր գրածը: Իսկ ինչ կը վերաբերի իր «վերջին տաճար ամեակին» շուրջ ծամծամածին՝ մեզի համար կատարեալ նորութիւն է ան. հաւանօրէն ռուսական երկրորդ Հնգամեակէն ներշնչուած ըլլալու է...:

Կ'արժէր որ հարցնէինք թէ այս մարդասէր հեղինակը ո՞ր էր երբ Զարեանի անուանարկումը տեղի կ'ունենար. ո՞ր էր երբ Ն. Պէշիքմաշեան ողբացեալ Հ. Արսէնի ոսկրոտին կը պղծէր, այն ատեն՝ երբ մէկուն համար բողոք կը լսուէր, եւ միւսին համար արդար զգուանքով «Ազդարար» եւ «Յուսաբեր» ձայն կը բարձրացնէին. ո՞ր էր...:

Ինչո՞ւ կը վրիպի իր ուշադրութենէն որ՝ մինչ իրաւամբ ծաղկած էինք «զուտ ծայրաշէջները», անդին կը գովէինք Ռէն, Համաստեղ եւն. ըսելով թէ *ստեղծ* չեն հասնիր ծայրաշէջներուն, քանի որ «քիչ շատ կը յարգեն այն ամէնքը եւ ամէն ինչ որ յարգելի է»:

Այս կէտին մէջ կը համարինք որ անուշադրութեան զոհ գացած է մեր ազնիւ բարեկամ Վ. Նաւասարդեան ալ, եւ կարծեմ՝ իրաւունքը մերն է անոյշ մը ժպտելու. ինչպէս կը մեղադրուինք երբ Համաստեղի խումբը գոված էիք, եւ խօսած Զարեանի եւ Ն. Պ.ի մասին, ակնարկած «Սնանիտ»ի գրադատ խմբագրին, բայց ոչ երբեք Օշականի:

Այնպէս հակասելով հանդերձ մեզի, պարտք զգացած է խոստովանիլ թէ վերջին կատարելութեան հասած ստեղծագործութիւններ չեն անցեալ տասնամեակինները(!), զորս սակայն երբեք չենք ուզած «հաւաքել ու վառել» ինչպէս ինք կը կասկածի: Ըսենք որ լաւ պիտի ընէր այդ պարոնը եթէ գրական ու բարոյական մեր թերութեանց ջատագովութիւնը մեր թշնամիներուն թողուր, ու ինք անոնց սրբագրութեամբ զբաղէր:

Մեր ժԸ դարու գրական վերածնունդին մէջ երեւոյթ մը կայ զարմանքի եւ պարծանքի միանգամայն: Մխիթար, մեր հնութեան հոգին, ոսկի գծերով ուրուագրեց իր զաւակներուն՝ Ոսկի դարու տեսիլը, որ շուտով մարմնացաւ Զամչեանի Պատմութեամբ, Ինճիստեանի Հնախօսութեամբ, Զամչեան-Սեփիքեան Քերականութեամբ եւ գերամբարձ թռիչքներով Բագրատունեանի՝ որ կարծես Եգնիկի մրցակից կը դառնար: Բայց մեր հնութեան տեսիլքին հետ մեր ապագայի գուշակն ալ եղաւ Մխիթար. այս է որ ոմանց ուշադրութենէն կը վրիպի: Ոսկեղէն դարերու լուսանորոգը՝ ծնողը կ'ըլլար նաեւ մեր նոր դարեկենսէն կը վրիպի: Ոսկեղէն դարերու լուսանորոգը՝ ծնողը կ'ըլլար նաեւ մեր նոր գրականութեան հիմերը դնելով աշխարհաբար լեզուին՝ աշխարհաբար քերականութեամբ, եւ իբր անոր երախայրիք եւ գործնական արդիւնք կ'ընծայէր աշխարհաբար քրիստոնէականը: Շուրջ դար մը վերջ, 1794ին, երբ Շմաւոն քահանայ հիմ կը դնէր հայ հրապարակագրութեան, որքան ալ արդիւնաւոր, բայց հեռատես չէր եղած ան, եւ ոչ օգտուած Մխիթարայ բացած ուղիէն: Ժողովուրդէն ծնած եւ ժողովրդեան համար գործեց եւ ներշնչեց Մխիթար. եւ անա Ինճիստեան աշխարհաբար հրապարակագրութեան իսկական հիմնադիր՝ Եղանակով ու Դիտակով, 1800-1820: 1760ին Ս. Ղազարէն գրաբար ծնած հայ թատրոնը արդէն աշխարհաբարի է փոխուած 1810ին, ու 1845ին ան Կ. Պոլիս կը փոխադրուի մեր Հ. Պ. Միսասեանի ձեռքով, որուն աշակերտները, յատկապէս Մ. Պէշիքմաշեան, կը շարունակեն ու կը զարգացնեն:

Գրած էինք թէ չենք ուզեր «Թուել խոշտանգումներն ու տորոտմը Մամուլի ոսկորներուն տակ» մեր մեծանքանչ լեզուին: «Յառաջ» չէ խղճահարած Զարեանի ուղղութեան ընդհանրացնելու խեղածիւրելով թէ «Նոր գրականութեան լեզուն ողբալի է եղեր... Ու այս մեղադրանքը անոնց կողմէ ՈՐ ԼԵԶՈՒ ԶՈՒՆԻՆ», ըսել կ'ուզէ Մխիթարեանները:

Հ. Արսէն Այտրեան, քերականութեան կոմիդը կանգնած ջուլայիր... Հ. Արսէն Ղազիկեան, Աթէնքի ու Հռոմի ոսկին ոսկի լեզուով հայացուցած չլլայիր...:

Կը թողունք սակայն որ Մկրտիչ Պէշիքմաշեան ինք պատասխանէ այս նոր Շէքեանի աններելի մոռացումին եւ անորակելի ապերախտութեան դէմ:

ԹԻՎ 02 ՎԱՍՏԱԿ ՆՈՅԻՆ ԳՐԱՍՑ — ԿՈՓԵՐ ԶՆՆՀԱՐԹ ՄԻՏՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ԵՒՔ ԱՐԻ ԴՈՒ ՆԻ ՊՈՐՁՈՆԵԱՆ — ԲԵՌԻՆ ԲԱՐՁՈՂՔ Ի ՆԱԽԱՐԱՆ:

Հ. ԵՂԻՍ ՓԵՉԻԿԵԱՆ